

В.Л.Маслійчук*

СУМСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ГЕРАСИМ КОНДРАТЬЄВ

У статті йдеться про першого сумського полковника Герасима Кондратьєва (?–1701 рр.). Походження полковника невідоме, проте він повсякчас згадується як керівник сумської громади (1655–1701 рр.). Описується заснування міста Сум, утворення слобідських полків, початок утворення родинного клану Кондратьєвих, зв'язки слобідських старшин із Гетьманщиною, уявлення про родоначальника значного слобідського роду в історіографії.

---

* Маслійчук Володимир Леонтійович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Так сталося, що особа Герасима Кондратьєва з невідомих нам на те причин, залишається немов у затінку історико-біографічних досліджень. Не знайдемо даних про нього й у численних сучасних довідниках з історії України. Однак Герасим Кондратьєв – отаман-осадчий міста Суми (1655 р.), найбільшого міста слобідських полків кінця XVII–XVIII ст., претендент на гетьманство (1669 р.), респондент гетьмана П.Дорошенка та єпископа Й.Шумлянського, особа, без якої годі уявити минуле Слобожанщини і Гетьманщини другої половини XVII ст.

Напевно, треба зазначити й певну історіографічну проблематику довкола постаті Г.Кондратьєва. Річ у тім, що ім'я цього полковника згадувалося у жалуваних грамотах царського уряду Сумському полку другої половини XVII ст, тих документах, які безпосередньо підтверджували статус нащадків старшин та козаків слобідських полків. Тому згадки про сумського полковника непоодинокі, особливо у тих творах, де цитувалися ці грамоти, зокрема, у «Топографічному описі Харківського намісництва з історичною передмовою» 1788 р.¹ Інтенсивна меценатська й благодійницька діяльність Г.Кондратьєва, його «осадницькі» справи дуже істотно висвітлені у хрестоматійному для істориків Слобожанщини «Історико-статистичному описі Харківської єпархії» преосв. Філарета Гумілевського². Зауваження ж щодо життєпису сумського осадчого, спроби науково висвітлити частини біографії Г.Кондратьєва належать Д.І.Багалію, В.Ю.Данилевичу, Є.Альбовському³. Досить важливу характеристику сумському отаману, а потім і полковнику, дослідивши перші роки існування м. Сум, дав учень Грушевського В.Юркевич⁴. Радянська історіографія розглядала діяльність слобідських старшин, насамперед, через призму соціально-економічних процесів у регіоні, тому у творах З.К.Звездіна та А.Г.Слюсарського, насамперед, наголошувалося на накопиченні земель володіння Г.Кондратьєвим, методах нагромадження маєтностей із величезними зловживаннями⁵. Однак наявність великої кількості історичних праць, де згадується сумський полковник, широка джерельна база, зокрема, частково збережений архів Кондратьєвих⁶ не призвели до біографічних нарисів про цього досить непересічного діяча історії Слобідської України другої половини XVII ст.

Перші згадки про Г.Кондратьєва – очолення ним громади переселенців із міста Ставищ Білоцерківського полку, що поклали початок місту Суми⁷. Усі студії щодо м. Ставищ часів Хмельниччини та використання даних переписів не дали поки що жодних наслідків. Особа з ім'ям Герасим Кондратьєв та інші різночитання цього прізвища не згадуються. Легенда пізніших часів, намагаючись пояснити назву міста, свідчить, що цей полковник буцімто загубив тут під час полювання суми (торби) і, облюбувавши це місце, вирішив осадити тут поселення⁸. Хоча легенди про виникнення поселень за допомогою віщих снів, знаків під час полювання – розповсюжене явище серед родинних переказів річпосполитського шляхетства, до якого виразно тяжіли козацькі старшини слобідських полків. «Небезпечне» для історика питання про походження, в даному разі Г.Кондратьєва, залишається нез'ясованим.

Різночитання прізвища цієї особи свідчать про значний вплив на переселенців-слобожан російської помісної системи, нечіткість ідентифікацій на прикордонні, дають змогу зробити припущення про «дослобожанську» діяльність сумського осадчого. У більшості документів сумський полковник зветься «Кондратьєвим», інколи гетьманська старшина називає його «Кондратьєвич»⁹. Походження прізвища патронімне, себто батьком Герасима був Кіндрат. Однак в одному російському документі, «отказной книге», прізвище полковника дається як «Шустиков»¹⁰, першою вотчиною між тим, якою заволодів цей діяч, було село Шустикове¹¹. Це дає змогу припустити попередню до 1655 р. службу Герасима на південному російському прикордонні, але це лише припущення.

Усі відомі нам перші згадки про Г.Кондратьєва стосуються заснування та перших років існування Сум. На початку 1655 р. під час Великого посту на Су-

мине чи Берліцьке городище прийшли переселенці на чолі з отаманом «Герасимкой Кондратьевым», як зветься він у чолобитній від липня 1655 р.¹² Того ж 1655 р. громаді відмежовано землі, почався процес займанщини, упродовж 1656–1658 рр. – збудовано Сумську фортецю, місцеве населення інтенсивно займалося пасічництвом, поблизу міста збудовано 10 млинів, спільними силами громади зведена ґуральня¹³.

Суми були збудовані в т. зв. запіллі, захищені від татарських нападів, і розрослися незалежно від розпоряджень місцевої воєводської адміністрації, хоча вже 1656 р. сюди призначили воєводу, намагаючись організувати переселенців. Міське українське керівництво порозумілося з російською адміністрацією – явище рідкісне для тогочасної Слобожанщини¹⁴.

У січні 1658 р. Г.Кондратьєв їздив до Москви з кресленням новозбудованої фортеці і проханням відновити «варницю», яку розламав воєвода, не заважати продавати тютюн, влаштувати в Сумах 2 ярмарки й дозволити безмитно торгувати¹⁵. Упродовж 1655–1658 рр. отаман Кондратьєв досить вміло керував місцевою сумською громадою, переймаючись більше проблемами будівництва фортеці та господарювання, ніж політичними клопотами.

Але політичні події в Гетьманщині 1658 р. вивели м. Суми на досить помітне місце на початку Руїни. Ідеться про те, що після поразки заколоту М.Пушкаря його найближче оточення, старшини, які неприхильно ставилися до гетьмана І.Виговського, знайшли собі прихисток у прикордонних російських містах: Путивлі, Охтирці та Харкові. Іван Донець – один із найдіяльніших прихильників М.Пушкаря у червні 1658 р., взявши із собою родину, втік до Сум¹⁶. Війська І.Виговського «вчинили раду» й вирішили йти походом на прикордонні «московські міста» Путивль, Сівськ, Суми¹⁷. Російський уряд теж збільшував і реформував прикордонні війська, вербуючи українців у козацькі підрозділи Белгородського полку. Реформування помісного війська на півдні російської держави призвело до утворення слобідських козацьких полків 1658–1660 рр. Восени 1658 р. опозиція І.Виговському разом із російським військом вторглася на територію Миргородського та Полтавського полків.

На початку 1659 р. І.Виговський розсилає у слобідсько-українські міста листи «и грозит черкасам, чтобы ему сдавались, а под Сумы де город большим собранием хочет приходиться и их хочет разорить»¹⁸. За таких умов із сумських переселенців і покаяного люду сіл Верхньої та Нижньої Сироваток й Ворожби було утворено Сумський полк, полковником якого став Г.Кондратьєв¹⁹.

Власне, як уже зазначалося, ім'я першого сумського полковника пов'язане з великою кількістю переказів та легенд, які часто, напевно, не відповідають історичній дійсності. Один із цих переказів, між тим, згаданий уже першими істориками слобідських полків²⁰, свідчить, що гетьман І.Виговський надіслав сумському полковнику універсал, який Г.Кондратьєв «театрально» розірвав і висловив при зібранні люду запевнення у вірності Москві. Даний переказ не базований на жодній письмовій згадці²¹ й віддзеркалює пізніші докази вірності московським царям, характерні для часу легітимізації слобідсько-українською старшиною свого дворянського статусу у другій половині XVIII ст.

Однак певним є те, що Сумський полк підтримував промосковських полковника І.Іскру та наказного гетьмана І.Безпалого під час подій 1659 р. У відписці Г.Кондратьєва, датованій цим часом, сказано: «Сумского полку черкасы побиты все под Варвою» та з полковником І.Іскрою під Пісками²². Уже в лютому 1659 р. союзники І.Виговського – кримські татари «приходили под Суми» і «был бой»²³.

Втягнення Сум та сумського полковника у велику політику багато в чому визначило як розвиток міста, так і подальші функції Сумського полку. 1660 р. у полку проведено перепис²⁴. Значна частина козаків, що перебувала у війську

з Г.Кондратьєвим на Гетьманщині, окрім всього, здійснювала виразно розвідувальні та шпигунські операції на Правобережжі²⁵. Упродовж 60-х–80-х рр. донесення про татар, «Турского султана» та «цесаря» були притаманні відпискам сумських старшин, про що вони й відзначали у своїх чолобитних²⁶. У квітні 1661 р. Сумський полк навіть взяв участь у виборах гетьмана в с. Бикові²⁷, а у червні під керівництвом того ж таки Г.Кондратьєва приводив до присяги російському цареві «черкас» по Дніпру²⁸. Упродовж 1663–1665 рр. сумські козаки були задіяні в російській політиці на Гетьманщині й Запоріжжі, беручи участь у російських залогах під керівництвом Г.Косагова²⁹.

Характеризуючи Г.Кондратьєва, В.Юркевич зазначав, що те, як Г.Кондратьєв став полковником «і робить полковий уряд спадковим у своїм роді, це явище, виняткове в умовах мінливого життя часів першого оселення слобідських міст»³⁰. Попри те, що Г.Кондратьєв знаходив спільну мову з місцевим російським керівництвом, оцінювати стосунки сумського полковника із загалом населення міста Сум не слід однобоко. 1660 р. сумський простолюд зібрав «чорну раду», де проголосив полковником К.Леонтєва. І незважаючи на те, що белгородський воєвода від полковництва К.Леонтєва відставив, «а на Кондратьєво место велел быть по прежнему полковнику Герасиму Кондратьєву», боротьба за сумське полковництво та сварки місцевого люду з воєводою Умаєм Шамордіним тривали 1661–1663 рр. Усі ці події свідчать про неоднорідність соціального розвитку та особливості соціальної мобільності на початку існування слобідських полків. Нарешті К.Леонтєв та його приятель чаклун Ф.Кристиненко були схоплені й заслані до Сибірска³¹. Утвердження Г.Кондратьєва у Сумах проходило не надто гладко.

60–70-ті рр. XVII ст. – визначальні для будівничої діяльності Герасима Кондратьєва. У 60-х рр. XVII ст. до «полку» були приписані міста Суми, Олешня, Боромля, Лебедин, Кам'яне, Недригайлів, навіть Охтирка. 1666 р. після відновлення Охтирського полку у полковника залишилися лише Суми, Лебедин та Суджа³². Ішлося про збільшення населення та зростання території полку. Упродовж цього часу до полку приєднувалися нові міста та місцевості; «старі міста» реконструювалися, перероблялися, ремонтувалися. Ідеться про Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Городню, Білопілля, Межиріч. За ці фортеці полковник пізніше просив жалування, ставлячи їх заснування та розвій і собі в заслугу³³.

Поза всяким сумнівом, забудова полкового міста, перетворення Сум на важливий центр пов'язані з щедрими пожертвуваннями та керівництвом Г.Кондратьєва. Під керівництвом осадчого і полковника був збудований головний храм Сум – Спасо-Преображенський собор, на кошти Г.Кондратьєва його відновили після пожежі 1694 р.³⁴ «Герасим Кондратьєвич» був фундатором 2-х монастирів біля Сум – Успенського та жіночого Предтечєвого³⁵. Саме місто кінця XVII – початку XVIII ст. годі уявити без будівель, подвір'їв, левад, зайнятих та щедро скупованих Кондратьєвими. Заповіт полковника 1696 р. – яскравий приклад господарської діяльності родини в Сумах³⁶.

60-ті–70-ті рр. XVII ст. – вирішальний час для політичної кар'єри Г.Кондратьєва. Задіяний у справах Гетьманщини, полковник перетворювався на досить знакову постать доби Руїни. Заворушення 1667 р., виступ проти Москви гетьмана І.Брюховецького та поведінка під час цих подій Г.Кондратьєва свідчать про його двояку, вичікувальну позицію. Населення містечок полку найбільшчих до Гетьманщини – Недригайлова, Вільшани, Лебедина – виявило свою прихильність до повстання гетьмана, сам Кондратьєв відіслав І.Брюховецькому «цидулу» із завіренням у своїй підтримці й вірності³⁷. Водночас 30 березня 1668 р. Г.Кондратьєв повідомляв белгородському воєводі Ромодановському, що бився «с изменики из Недрыгайлова» під Сумами і захопив полонених³⁸.

Після сумнозвісних подій 8 червня 1668 р., убивства І.Брюховецького й проголошення гетьманом обох сторін Дніпра П.Дорошенка, сумський полковник

став посередником у листуванні між гетьманом і російською адміністрацією, князем Г.Ромодановським, респондентом П.Дорошенка. Листи гетьмана возив лебединський сотник Сумського полку Семен Шкарабка³⁹. Між тим історик Д.Дорошенко відзначав, що «Кондратієв прихильно ставився до Дорошенка»⁴⁰, те важко нам підтвердити чи спростувати. Але сам гетьман П.Дорошенко вважав Г.Кондратьєва «малоросійським», себто «своїм» полковником, що виявилось трохи пізніше під час походів російських військ на Правобережжя 1676 р.⁴¹ У листуванні з І.Брюховецьким Г.Кондратьєв переймається «Малою Росією», завіряючи у своїй «завзятій любові» до «вашої милості»⁴². Близькі стосунки з гетьманами багато у чому вплинули на подальші дії сумського полковника.

Стрімка зміна ситуації у Гетьманщині 1668 р., поїздка Г.Кондратьєва до Москви, де його похвалили за «вірність», підсилили вплив полковника. Саме тому, вважаючи нового гетьмана Д.Многогрішного слабкішим і недостойним займати провідну посаду, Г.Кондратьєв почав розсилати листи в прикордонні з Сумським полком міста Гетьманщини, «в полки в полтавський, в миргородський и в лубенський», із запевненням, щоб населення тих полків «не піддавалися» новому гетьману, й свавільно «себя имянуючи гетьманом». Сам Д.Многогрішний відписував цареві щодо того «гетьманства» та Г.Кондратьєва: «и я в то время себе не желал, как он, вижу, желает того чину»⁴³. Претензії на гетьманство Г.Кондратьєва були досить істотні, навіть у пізніші часи під його парсуною було підписано, що він гетьман, а сам «герб» Кондратьєвих – перетин булав – яскраво відображав прагнення могутнього полковника⁴⁴. Царський уряд не підтримав претензій «контркандидата» на гетьманство, у Суми було введено російські війська, а Кондратьєву заборонено писати від себе листи у «малороссийские города»⁴⁵.

Фіаско, що зазнав Г.Кондратьєв у боротьбі за гетьманську булаву, досить істотно вплинуло на його діяльність. Сумський полковник бере участь у всіх подальших заходах царського уряду і виявляє себе людиною, на яку можна поклатися російським урядовцям. 1670 р. – Сумський полк на чолі з Г.Кондратьєвим брав участь у придушенні повстання С.Разіна⁴⁶, під час відомих подій 1672 р. – усунення Д.Многогрішного, полковник передавав листи белгородському воєводі Г.Ромодановському від гетьманських старшин-змовників⁴⁷. 1674–1676 рр. – полковник Г.Кондратьєв разом зі згаданим щойно Г.Ромодановським та численною гетьманською старшиною й козаками у поході на Правобережжі розташовується у Переяславі, приводить населення Жаботина й Медведівки до вірності цареві, розбиває табори по річці Тясмин, керує розвідкою й засилає шпигунів⁴⁸, і напевно присутній під час здачі П.Дорошенка 1676 р. У 1677–1678 рр. Г.Кондратьєв – у Чигиринських походах⁴⁹, а 1679 р. під час заворушення козаків Охтирського полку у таборі біля м. Путивля Герасим Кондратьєв їздив їх умовляти й схилити до послуху, та був побитий повстанцями⁵⁰. Уже 1680 р. Г.Кондратьєв пише (чи диктує) в одній із чолобитних, що «он де остарелъ и отъ ранъ увеченъ и болеить и ходитъ и на лошади сидеть не сможетъ»⁵¹. Прохає жалування, а поруч із собою призначити «за старістю» свого сина Григорія сумським полковником. Складається враження, що Герасим відходить від полкових справ і зосереджується винятково на господарських та сімейних проблемах.

У цьому контексті цікавим є відзначення зв'язків сумського полковника із Москвою. Уперше Г.Кондратьєв їздив на уклін до Москви, будучи сумським отаманом, 1658 р.⁵², після того під час вагомих подій 1668 р.⁵³, після Чигиринських походів 1678 р., певно, 1679 р.⁵⁴ Щоразу «вірний» старшина доволі добре нагороджувався, існує низка згадок про «дачу» йому не лише «яств», «питья», корму для коней, але й тканин, соболів тощо⁵⁵.

Г.Кондратьєв мав чотирьох синів, трьох із яких він пережив. Уже 1664 р. згадується син полковника, «сумський полковник Иван Герасимов» у Каневі⁵⁶.

Однак за грамотою 1678 р. «онъ полковникъ и сын его Иванъ ранены и тотъ сынъ его отъ ранъ умре»⁵⁷. Поруч із батьком почав служити другий син, Григорій, але «во 191 году (1683) волею Божие Сумской полковникъ Григорий Кондратьев умре»⁵⁸. І сумським полковником біля батька став Андрій Герасимович Кондратьєв, єдиний із синів, що помер пізніше батька. Доля молодшої дитини – Романа Кондратьєва – була також невітшною, 1688 р. за сприяння батька він став охтирським козацьким полковником і опонентом важливої політичної постаті, колишнього полковника І.Перехреста⁵⁹. Однак Роман не знайшов спільної мови з белгородським воеводою Б.П.Шереметьєвим⁶⁰, і попри те, що добре витратився й ходив у другий Кримський похід з охтирчанами 1689 р.⁶¹, Романа було усунуто від полковницького уряду на користь згаданого І.Перехреста. Займаючись маєтностями, цей наймолодший із синів Г.Кондратьєва помер 1700 р.⁶²

Через численних нащадків уже наприкінці XVII ст. Г.Кондратьєв почав ріднитися з провідними гетьманськими старшинами. Його наступник у Сумському полку – Андрій Кондратьєв був «шурином родной»⁶³ лубенського полковника Д.Зеленського, пізніше – 1708 р. – вагомого мазепинця. Доньки Андрія, онуки Г.Кондратьєва, віддані за генерального осавулу Антона Гамалію (теж у подальшому мазепинця)⁶⁴ та за Василя Савича зі знатної гетьманської родини⁶⁵. Інший онук Кондратьєва – Петро Григорович – одружився з Ганною Сулимою, донькою генерального хорунжого часів П.Скоропадського⁶⁶. Уже в першій третині XVIII ст. родинні зв'язки Кондратьєвих істотно розширилися, правнук першого сумського полковника у 1728 р. І.І.Кондратьєв водночас був небожем гетьмана Д.Апостола⁶⁷.

Дуже шкода, але генеалогія Кондратьєвих майже зовсім не досліджена, вона ще чекає на свого розробника й, переконані, приховує чимало істотних спостережень про систему кровноспоріднених зв'язків та успадкування земельної ділянки на Слобожанщині XVII–XVIII ст. Навіть архівний документ із родинного фонду з промовистою назвою «Поколѣнная роспись рода дворянъ Кондратьевыхъ»⁶⁸ – лише побіжне висвітлення зв'язків потужної родини.

Між тим відомо, що Герасим Кондратьєв був двічі одруженим. Уперше з невідомою нам жінкою, від якої і мав синів. Удруге – із удовою Катериною Дем'янівною Юрїївською, від якої прижив доньку Марію⁶⁹.

Звичайно, маючи таку численну родину, слід було б розподілити між нею свої набутки та «добра». Саме у накопиченні земельних багатств Г.Кондратьєв, певною мірою, – хрестоматійний приклад старшини, що не уникає жодних засобів для збільшення маєтностей⁷⁰. У цікавій справі-копії з дивною назвою «Показание о происхождении Герасима Кондратьева» йдеться не лише про те, що полковник захистив Суми «от прихода поляков» (?), але «населил села и деревни, а именно выръ, старое сѣло, кровню, Рудневку, Хотѣнь, Пещаное»⁷¹. Важко не відзначити «зиску», сваволі й експлуаторських намірів гетьманських та слобідських старшин у цих купівлях, займанщинах, оселеннях, але треба віддати належне – величезна територія Сумського полку була заселена саме за керівництва і завдяки старанням того ж таки Г.Кондратьєва: обробка землі, побудова церков, комор, крамниць, млинів теж відбувались за його управління. Саме таке «окультурення» простору часто залежить від власних, особистих ініціатив, і у цьому, в початках функціонування цих сіл визначна заслуга належить цьому сумському полковнику.

Крім згаданих сіл, Г.Кондратьєв на своїх землях осадив села й хутори Біловод, Залізник та Істороп⁷² (Вистороп). Можемо із впевненістю відзначити, що сумський полковник був наприкінці XVII ст. одним із найбагатших людей у слобідських полках. Свої маєтки він буцімто розподілив на 4 частини по кількості синів для їх нащадків. В одній із чолобитних щодо розподілу маєтностей онука Г.Кондратьєва – Мануїла Романовича – і натрапляємо, що «и в прошлом 1701 году волею божьею дѣда его не стало»⁷³.

Але точна дата смерті полковника аж ніяк не є кінцевою для оцінки його значення чи окреслення кола діяльності. Навпаки, з іменем Г.Кондратьєва до сьогодні пов'язується не тільки заснування міста Суми і початок надзвичайно вагомого у XVIII ст. старшинсько-дворянського роду, але частково і сама рецепція регіонального минулого в уявленнях XVIII–XIX ст. Образ жодного слобідсько-українського козацького старшини не витягнув на світ такої кількості легенд та переказів як образ сумського осадчого. Це згадані розповіді про загублені «суми»⁷⁴ чи порвану грамоту І.Виговського. Досить істотний переказ про діяльність цього полковника подає у своїй роботі про церкви та монастирі Слобожанщини преосв. Філарет. Ідеться про сестру Г.Кондратьєва – ватажка розбійницької зграї, яку, спіймавши, славетний полковник наказав замурувати живцем, не зважаючи на родинні почуття⁷⁵. Ім'я Г.Кондратьєва набувало популярності та вагомості й з інших утилітарних причин. Полковник поклав початок величезному землеволодінню Кондратьєвих, сварки між якими через маєтки спалахнули щойно помер сумський осадчий.

Навіть після смерті образ цього діяча, покликання на його діяння стають діяльним чинником для доведення не лише шляхетськості й благородності самих Кондратьєвих, але й усього загалу старшинських родин Сумського полку. Розповіді та перекази про Г.Кондратьєва почали інтенсивно використовуватися у 20-х – 40-х рр. XVIII ст. і в різноманітних документах слобідських полків і пізніше як доказ славетних заслуг й особливої історії Сумського полку. Дані апеляції до минулого й згадки про славетного полковника стосувалися, насамперед, того, що претендентами на сумське полковництво були представники роду Кондратьєвих, яким необхідно було підкреслити та легітимізувати своє становище й процес⁷⁶ зайняття посад. «Беглый из Польши казак, пробыв долго на полковничестве оставил своему роду ныне совсем захудавшему колоссальное богатство»⁷⁷, як відзначив особу Г.Кондратьєва історик слобідських полків Є.Альбовський. Предмети обладунку, сума червоного оксамиту з коштовним камінням до початку XX ст. зберігалися в родині Кондратьєвих. Будучи родоначальником потужного слобідсько-українського роду, Г.Кондратьєв бодай опосередковано шанувався нащадками уже з родин лише дотично пов'язаних із цим родом, Камбурлеїв, Анненкових, Кованьків. Його «парсуна» тривалий час зберігалася в маєтках нащадків, принаймні згадки про неї датуються 1917 р.⁷⁸ Що й говорити, на костюмованому балу, присвяченому Росії XVII ст., у лютому 1903 р. у Петербурзі великий князь Дмитрій Константинович був убраний у костюм полковника Сумського слобідського полку⁷⁹.

Розуміємо, що слід уникати цитатних кінцівок, але закінчити біографію Г.Кондратьєва хотілося б закликком до істориків продовжувати студії над біографіями діячів тривожної доби Руїни та Мазепиного гетьманства. Свого часу тоді ще молодий професор О.Оглоблин слушно відзначив у вступі до біографії М.Вуяхевича важливість цього: «Щоб правдиво зрозуміти ту епоху, неодмінно треба зв'язати Руїну, з одного боку – з революційними часами Хмельниччини, з другого боку – з добою Мазепинського ренесансу, господарчого та культурного; треба з того хаотичного матеріалу виділити окремі процеси, в тій невиразній купі «людей Руїни» роздивитися живі обличчя діячів тогочасної України, вивчити їхнє громадське й особисте життя на тлі великих подій того часу. Іноді-бо люди, що переживали певну добу, якнайкраще зв'язували її з новою добою. Це, безперечно, стане нам у пригоді для розуміння розвитку української державної думки та й усього українського життя тогочасного»⁸⁰.

¹ Див. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С.22, 23.

² *Філарет*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1857–1859. Особливо див.: Отд. III. – Харьков, 1857. – С.323–325.

³ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С.29, 68, 72–76; *Данилевич В.Ю.* Время образования слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. – М., 1909. – С.637; *Альбовский Е.* Харьковские казаки: Вторая половина XVII в. – СПб., 1914. – С.42, 76.

⁴ *Юркевич В.* Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К., 1932. – С.128–135.

⁵ *Звездин З.* К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине XVII – начале XVIII в. // Исторические записки. – Т.39. – 1952. – С.185; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1963.

⁶ Зараз це фонд 1717 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

⁷ Детально про осадження Сум: *Юркевич В.* Еміграція на схід: залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – С.128–134.

⁸ Легенда про заснування Сум: *Головинский П.* Слободские казачьи полки. – СПб., 1864. – С.233; *Альбовский Е.* Харьковские казаки: Вторая половина XVII в. – С.42.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1879. – Т.9. – №13. – С.64 (далі – АЮЗР), у листі до нього Йосифа Шумлянського – *Narazum Kondratowicz*. Див. копію листа: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф.ХХІХ. – Спр.148. – Арк.124 зв.; переклад: Ф.ХХІХ. – Спр.152. – Арк.49. Сам у своєму заповіті «Герасим Кондратьевич» – Миллер Д. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-археологического общества. – Т.13. – Харьков, 1902. – С.208.

¹⁰ *Миклашевский И.Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства. – Б. м., 1894. – С.197.

¹¹ ІРНБУВ. – Ф.П. – Спр.1539. – Арк.1 зв.

¹² *Юркевич В.* Назв. праця. – С.129.

¹³ Там само. – С.130, 131.

¹⁴ В.Юркевич досить цікаво подає характеристику сумської громади й воєводи Кирила Арсенєва 1656–1658 рр.: «У Сумах, здається, ускладнень не було, це ми мусимо пояснювати спеціальними місцевими умовами, в оточенні московських міст, а може особливостями складу громади і вдачі отамана й самого воєводи, що, як ми зараз бачимо, ставив за свою мету більше обопільні вигоди, ніж адміністративні нагінки» (Назв. праця. – С.133); і далі: «Можливо, що накреслена картина сумського побуту залежала не тільки від вигідного географічного становища міста і близькості до московських фортець «Черти», а й від спеціального добору людности, яка концентрувалася тут, на півночі, складаючись із «людей пашених» і міщан, себто з елементів, призвичаєних до спокійної і регулярної праці» (с.134).

¹⁵ *Юркевич В.* Назв. праця. – С.132.

¹⁶ АЮЗР. – СПб., 1892. – Т.15. – С.116.

¹⁷ Акты Московского государства (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т.2. – №1057. – С.626.

¹⁸ *Альбовский Е.* Харьковские казаки: Вторая половина XVII в. – С.76.

¹⁹ Див. *Данилевич В.Е.* Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. – С.637. Див., окрім того: ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.3. – Арк.3.

²⁰ *Срезневский И.И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Х., 1883 – С.9; *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1857. – Отд.ІІІ (далі – Филарет (отд.)). – С.34.

²¹ *Альбовский Е.* Указ. соч. – С.76.

²² Там же.

²³ АМГ. – Т.2. – №1118. – С.656.

²⁴ *Сторожев В.Н.* К вопросу о колонизации Левобережной Украины // Киевская старина. – 1990. – №6. – С.547.

²⁵ *Сторожев В.Н.* Из архивных мелочей // Киевская старина. – 1892. – №5. – С.296.

²⁶ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.8. – Арк.43.

²⁷ *Стецюк К.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С.192.

- ²⁸ АЮЗР. – СПб., 1867. – Т.5. – №34. – С.64.
- ²⁹ Там же. – №63. – С.158.
- ³⁰ Юркевич В. Назв. праця. – С.133.
- ³¹ Про чорну раду: АМГ. – СПб., 1901. – Т.3. – №507. – С.436; Деталі про повстання К.Леонтієва: ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.170–172, 190 зв., 192, 196. Цікава характеристика осіб, які вчинили раду: «собрався с винокуреными ярыжными и с пивными работниками, и с пьяницами» (Арк.170). Порівняй характеристику гультяйства в Самовидця: Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.52.
- ³² ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.197.
- ³³ Описание документов и бумаг, хранящихся в московском отделении архива Министерства юстиции (далі – Описание в АМЮ). – М., 1903. – Т.13. – С.539; ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.280.
- ³⁴ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд.ІІІ. – Харьков, 1857. – С.283, Перлина сучасних Сум – барокова Воскресенська церква фундована сином полковника – Андрієм, збудована 1702 р. // Філарет. – Отд.ІІІ. – С.293.
- ³⁵ Філарет. Отд.І. – С.199, 222, 251.
- ³⁶ У заповіті Г.Кондратьєва 1696 р. «двор новопостроеный в Сумахъ, стоячий подле башти Млиновой на росковском пляцѣ, зо всемъ строениемъ що есть и прикуплиными пляцами да и к тому жъ двору комора в ринку стоячая ... да поле да сѣножать верх Сумки ... садокъ с хатою и с огородомъ ... да млин подъ городомъ Сумами» // Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии. – С.208, 209. У жалуваній грамоті сину Герасима Андрію відзначається «в Сумах и в Сумском уезде десять дворов» (без підданих) тощо (див.: Миллер Д.П. Архивы ... – С.213, 215). Загалом Кондратьєви у першій третині ХVІІІ ст. мешкали не лише в «городѣ» (себто фортеці) Сумах. Відомий завдяки своєму щоденнику гетьманський підскарбій Я.Маркович 12.V.1730 р. мешкав у «загородном дворѣ» Івана Кондратьєва (правнука полковника) «на холодной горе» за Пслон (Маркович Я. Дневник. – Ч.3. – К., 1893. – С.28).
- ³⁷ Див. копію цієї цидули: ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.148. – Арк.123; про ці події: Описание в АМЮ ... – Т.13. – С.81.
- ³⁸ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.205.
- ³⁹ АЮЗР. – СПб., 1872. – Т.7. – №57. – С.165.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.240, прим.48.
- ⁴¹ АЮЗР. – СПб., 1882. – Т.12. – №165. – С.598.
- ⁴² ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.148. – Арк.123.
- ⁴³ АЮЗР. – СПб., 1879. – Т.9. – №13. – С.64.
- ⁴⁴ Герб на парсуні Кондратьєва в: Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – СПб., 1917. – Фото не нумеровані. – С.35, с. Карасівка, Харківський повіт.
- ⁴⁵ Описание в АМЮ ... – Т.13. – С.168. Цей епізод, між іншим, згадує український історик І.Джиджора: Матеріали Московського «Архива Министерства Юстиции» до історії Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.86. – Львів, 1908. – С.62.
- ⁴⁶ Дополнение к актам историческим. Собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1857. – Т.6. – №13. – С.60; Стецюк К. Вплив повстання Степана Разина на Україну. – К., 1947. – С.67, 69, 71.
- ⁴⁷ АЮЗР. – Т.9. – №178. – С.927, 928, 930, №180. – С.970.
- ⁴⁸ АЮЗР. – Т.11. – СПб., 1879. – №141. – С.463, №176. – С.595, №180. – С.602; Т.12. – №165. – С.598, №172. – С.626, №180. – С.656.
- ⁴⁹ Дневник генерала Патрика Гордона, ведений им во время пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – Ч.2 (1661–1684). – М., 1892. – С.133, 134, 168, 178. У цій праці (с.104) цікавий опис Гордоном Сум 1677 р.
- ⁵⁰ Волис В. Выступления народных масс в Ахтырском полку в 1679 году // Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. – Ахтырка, 1960. – Вып.1. – С.122.
- ⁵¹ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк.280 зв.
- ⁵² Юркевич В. Вказ. праця. – С.132.
- ⁵³ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.210: Белгородський стол. – Столп.505. – Скл.6.
- ⁵⁴ Описание в АМЮ ... – Т.13. – С.299, 278, 304; Альбовский Е. Харьковские казаки ... – С.198.

- ⁵⁵ Багалей Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII в. – Харьков, 1905. – С.81.
- ⁵⁶ АМГ. – Т.3. – №700. – С.578.
- ⁵⁷ Филарет. Отд.ІІІ. – С.320.
- ⁵⁸ ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.151. – Арк. 304 зв.
- ⁵⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.1721. – Спр.1г. – Арк.1–3; Альбовский Е. Харьковские казаки ... – С.180; ІРНБУВ. – Ф.ХХІХ. – Спр.152. – Арк.40–54.
- ⁶⁰ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI–XVIII ст.). – Харьков, 1886. – Т.1. – С.164.
- ⁶¹ Филарет. Отд.ІІІ. – С.325;
- ⁶² Там же.
- ⁶³ Новомбергский Н. Очерки внутреннего управления в Московской Руси XVII ст. Продовольственное строение. Материалы // Записки Московского археологического института. – Т.ХХ. – М., 1914. – С.260.
- ⁶⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.241.
- ⁶⁵ Там же. – Т.4. – К., 1914. – С.435.
- ⁶⁶ Там же. – С.809.
- ⁶⁷ Твердохлебов А. Наследственное полковничество // Киевская старина. – 1887. – №5. – С.156, 158, 169, 170.
- ⁶⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.1717. – Спр.4.
- ⁶⁹ ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.1820. – Арк.1, 14 зв.
- ⁷⁰ Див. про здирства старшин: Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в. – начале XVIII в. // Исторические записки. – Т.39. – 1952. – С.185.
- ⁷¹ ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.1212. – Арк.1.
- ⁷² Там само. – Спр.1820. – Арк.4; Миллер Д.П. Архивы ... – С.207. Цих сіл значно більше, даємо більш-менш точні дані, що ці села засновані саме Г.Кондратьєвим, а не його дітьми: ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.4. – Арк.1 примітки.
- ⁷³ Миллер Д.П. Архивы... – С.357. Див. також: Филарет. Отд.ІІІ. – С.325.
- ⁷⁴ Альбовский Е. Харьковские казаки. – С.42.
- ⁷⁵ Филарет. Отд.ІІІ. – С.320.
- ⁷⁶ Див. низку копій і посилянь в особистому фонді Кондратьєвих: ЦДІАК. – Ф.1717. – Спр.1–7, 125, 324, 328, 332, 335, 816 тощо.
- ⁷⁷ Альбовский Е. Харьковские казаки ... – С.42.
- ⁷⁸ Лукомский В.К. Старинные усадьбы ... – С.35.
- ⁷⁹ Міллер О. Емський указ // Україна модерна. – Число 4–5. – Львів, 2000. – С.47.
- ⁸⁰ Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1928. – Т.ХVІ. – С.200.

In article deals with first Cossack Colonel of Sumy (Sloboda Ukraine) Herasym Kondratiev (?–1701). The origin of Colonel Kondratiev is unknow. He was forever remembered as leader of Sumy's community (1655–1701). The paper gives an foundation of city (Sumy), forming of Cossack Regiments in Sloboda Ukraine, connections with cossack officers, start of forming Kondratiev's family-clan, notion of Herasym Kondratiev in the Ukrainian Historiography.